

YEM ŞƏRAİTİNİN LEŞYƏYƏN QUŞLARIN (*AEGYPIUS MONACHUS*, *GYPUS FULVUS*, *GYPAEETUS BARBATUS*, *NEOPHRON PERCNOPTERUS*) SAY DİNAMİKALARINA TƏSİRİ

KƏRİMOV T.

AMEA Zoologiya İnstitutu

tahirornit@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the influence of trophic conditions on the dynamics of the number of birds of prey. The influence of trophic conditions on the dynamics of the population was studied both with a lack of food and with complementary feeding. It has been found that intrapopulation mechanisms reduce the number of breeding pairs in the population even when there is a lack of food. Intrapopulation mechanisms provide stable population dynamics with additional feeding. That is, homeostasis is achieved in the population by regulating emigration and immigration processes.

Keywords: *scavengers birds, feed, population dynamics, population homeostasis*

GİRİŞ

Ornitoloji ədəbiyyatda Azərbaycanın ərazisində antropogen təsirlərdən yem bazasının məhdudlaşması səbəbindən leşyeyən quşların saylarının tədricən azaldığı qeyd edilmişdir [Sadıqova, 2008; Sultanov və b., 2011; Mustafayev, 2012]. Lakin həm antropogen antropogen, həm də abiotik amillərin populyasiyada sayı tənzimləyən proseslərə və populyasiyanın strukturuna təsiri öyrənilməmiş qalmışdır.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, qara kərkəsin (*A.monachus*), ağbaş kərkəsin (*G.fulvus*), saqqallı kərkəsin (*G/barbatus*) və leşyeyən ağkərkəsin (*N.percnopterus*) Azərbaycan ərazisində saylarının azalması səbəblərini araşdırarkən, abiotik (trofik və hava şəraitləri) və antropogen amillərin rolunu populyasiyadaxili proseslərlə əlaqəli müstəvidə öyrəndik.

MATERIAL VƏ METODİKA

Qeyd edilən amillərin populyasiyalarda say dinamikasına təsiri, həm yem bazasının tədricən azaldığı 2008-2012-ci illərdə, həm də quşlara əlavə yem verildiyi 2013-2014-cü illərdə (hər il 15 yuva üzərində) öyrənilirdi. Monitorinqlər və qeydiyyatlar Turyançay Dövlət Təbiət Qoruğu və onunla həmsərhəd ərazilərdə kərkəslərin nəsil verdikləri yuvaları üzərində həyata keçirildi. Yuvalar üzərində stasionar müşahidələr nəsilvermənin əvvəlində (mart-aprel) cütlərin kürtyatmaya başladığı və yuvanı tərk etdikləri dövrdə (iyul-avqust) həyata keçirildi. Bu zaman kürtyatan və yatmayan quşların sayı, yaş göstəriciləri müəyyən edilib qeydə alındı. Yuvalama düşərgələrində immiqrasiya və emiqrasiya proseslərini qeydə almaqla, trofik şəraitdən asılı olaraq bu növlərin populyasiyalarında sayın necə tənzimlənməsinə aydınlıq gətirildi. Leşyeyən quşlara təbiətdə yem verilməsi özümüzün hazırladığı metodikanın şərtləri və qaydaları əsasında həyata keçirildi [Kərimov, 2016]. Bunun üçün yuvalama yerlərinə 14 ekspedisiya təşkil edilməklə müşahidələrə 68 iş günü sərf edilmişdir. Stasionar müşahidələr teleskop və durbinlə həyata keçirilmişdir.

MATERIALLARIN MÜZAKİRƏSİ

Müəyyən olunmuşdur ki, duman, yağış, qızmar günəş, rütubət kimi abiotik amillər bütün təkamülləri boyu mövcud olduğundan leşyeyən quşlar onlara adaptasiya olmuşlar. Dumanlı, şiddətli yağışlı və qızmar günəşli havalarda quşlar yem axtarmaq üçün uçuşlar etməyərək yuvada olurlar. Qısa müddətdə davam edən bu amillər leşyeyən quşların sutkalıq fəallıqlarını azaltsa da, son yekunda sayı mənfi təsir göstərmirlər.

Aşkar edildi ki, say dinamikasına təsir göstərən əsas amil trofik şəraitlə əlaqədardır. Beləki, insanın təsərrüfat fəaliyyətinin genişlənməsi (əkin, tikinti, nəqliyyat sahələrinin və qapalı heyvandarlıq komplekslərinin inkişafı, əksinə bir sıra ev və vəhşi heyvanların, otlaqların azalması və s.) quşların yem obyektlərinin azalmasına, yem rasionlarının stabilliyinə mənfi təsir göstərmişdir. Bütün bu amillər də populyasiyalarda sayın fluktasiya (qeyri-stabil) şəraitdə dəyişilməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə 2004-2016-cı illərdə 4 növün sayı 15,3% azalmışdır. Həmçinin populyasiyalarda fərdlərin 16-50%-i nəsilvermə prosesində iştirak etməmişdir. Bizim təbii şəraitdə həyata keçirdiyimiz əlavə yemləndirmə populyasiyada nəsilverən quşların sayının 10-33% artmasına səbəb oldu. Bu nəticələr trofik şərait kimi bir ekoloji amilin populyasiyalarda nəsilverən cütlərin sayına mühüm təsir təsir göstərdiyini təsdiq edir. Burada həm yem azlığının, həm də əlavə yemləmənin populyasiya daxili proseslərlə qarşılıqlı əlaqəsi hansı mexanizmlərlə həyata keçirilir məsələsinə aydınlıq gətirək.

Müəyyən edildi ki, yem bazasının azalması səbəbindən populyasiyalarda daxili homeostazı tənzimləyən mexanizmlərin səmərəsi zəifləyir. Nəticədə populyasiyalarda nəsilvermədə iştirak edən üç qrup 1. nəsilvermə qabiliyyəti olan yaşlı cütlər, 2. ardıcıl nəsil vermiş orta yaşlı cütlər, 3. cinsi yetkinliyə çatmış cavan fərdlər və cütlər) arasında «rəqabət» güclənir və nəsilvermədə iştirak edən cütlərin sayının azalması müşahidə olunur. Yəni yem azlığı şəraitində «sıxlığa» reaksiya göstərən daha cavan və yaşlı bəzi cütlər populyasiyanın «özəyini» təşkil edən cütlərlə «rəqabət» aparmayaraq mənsub olduğu populyasiyanın «xeyrinə» olaraq çoxalma prosesində iştirakdan imtina edirlər. Beləliklə yem azlığı şəraitində populyasiyadakı 3 qrup arasında yaranan ierarxiya rəqabəti orta yaşlı cütlərin xeyrinə yönəldir. Yəni 3 qrup arasındakı rəqabət nəticəsində kürtyatmadan imtina edən daha cavan və yaşlı bəzi cütlər (emiqrant kimi) yuvalama düşərgəsini tərk edirlər. Belə şəraitdə biotik potensialları hesabına olsa da populyasiyalarda sayın dəyişilməsi fluktasiya (qeyrisabit) şəraitində davam etmişdir. Kürt yatmadan imtina edən emiqrant cütlər populyasiyadan emiqrasiya edərək əlverişli ərazilərdə yem və yuvalama yeri axtarmağa məcbur olmuşlar.

Bizim tərəfimizdən yuvalama yerində quşlara əlavə yem verilməsinin təşkili populyasiyaları tərk etmiş emiqrant fərdlərin qayıdaraq yenidən əvvəlki biotoplarında yerləşmələrinə və trofik əlaqələrinin bərpasına şərait yaratdı. Yuvalama yerinə qayıdaraq nəsilvermə prosesində iştirak edən imiqrant cütlər ya əvvəlki yuvalarında, yaxud da yaxınlıqdakı istifadə olunmayan yuvalarda nəsil verməyə başladılar. Yuvalama yerinə qayıdan immiqrantların hesabına koloniyada nəsil verən cütlərin sayı 10-33% artmış oldu. Bu nəticələr təsdiq edir ki, hər bir populyasiyada nəsil verən cütlərin neçə faiz təşkil etməsi, trofik şərait kimi ekoloji bir amilin təsir səviyyəsini açıb göstərir. Alınan materialların analizi belə bir ümumiləşdirmə etməyə imkan verir ki: yem çatışmamazlığı şəraitində populyasiyada fərdlərin sayının azalmasını, əlavə yem verilməsi nəticəsində isə sayın artmasını təmin edən mexanizmlər (emiqrasiya və immiqrasiya nəzərdə tutulur) hərəkətə keçir.

Bütövlükdə, Azərbaycanda öyrənilən bu növlərin populyasiyalarının strukturunda baş verən dəyişikliklərin səbəblərinin öyrənilməsi təsdiq edir ki, təbii landşaftlara antropogen təsirin artdığı və yem mənbələrinin azaldığı indiki şəraitdə, leşyeyən quşların populyasiyalarının sabit inkişafına nail olmağın ən səmərəli yolu, onların yemlənmə şəraitlərinin yaxşılaşdırılmasından və nəsilvermə dövründə səmərəli mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsindən ibarət olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Sadıqova N.A. Azərbaycanın quşlarına təsir edən antropogen faktorların kompleks ekoloji qiymətləndirilməsi / biol. elm. üzrə doktorluq diss. avtoreferatı. / – Bakı, 2008. – 44 s.
2. Sultanov, E.H. Azərbaycanın Mühüm Ornitoloji Əraziləri. Böyük və Kiçik Qafqaz, Cənub bölgəsi / E.H. Sultanov, T.Ə. Kərimov, S.A.Saruxanova – Bakı: Viktory, –2011.–144 s.
3. Мустафаев, Г.Т. Взаимосвязи позвоночных животных и людей / Г.Т.Мустафаев. – Баку: Элм, – 2012. – 268 с.
4. Kərimov T.Ə. Leşyeyən quşların (*Aegypius monachus*, *Gyps fulvus*, *Neophron percnopterus*, *Gypaetus barbatus*) təbiətdə əlavə yemləndirilmələrinə dair tövsiyələr // Bakı: AMEA Zoologiya İnstitutunun Elmi Şurasında müzakirə və qəbul edilmişdir: protokol № 10, 10 may 2016. –10 s.